

“הנערה שקוראים לה עברית” – על יחסם של משוררים ודוברים לשפה

צביה ולדן

תקציר

המאמר דן בציפיות של דוברים מן העברית המתחדשת ובדימויים בהם משתמשים משוררים היוצרים בעברית. מדובר במבחר אקראי של שישה משוררים בני זמננו, ביניהם שתי נשים: שמעון אדף, יונה וולך, שלומית כהן-אסיף, רוני סומק, דן פגיס ויונתן רטוש.

העברית בשיריהם מושווית לנערה בגיל ההתבגרות, לאשה מתרחצת ואפילו לזונה המוכנה להיענות לכל פנייה. יש בין הכותבים כאלה המשתאים מול התנהגותה החצופה ויש החרדים ל"עתידה המהוגן". החידוש במאמר הוא עצם העיסוק בהתייחסות לשפה העברית בשירה למבוגרים, או במילים אחרות, הניסיון להציב את השאלה: מה אומרים משתמשי השפה – המשוררים - על שפתם, וליתר דיוק על ארבעה נושאים שעלו מתוך שבעה שירים שנבחנו במאמר:

- שמירה על טוהר השפה וחשש מפני היטמעות העברית ואובדנה.
- השוואה של העברית לנערה מתבגרת ולאיילת אהבים.
- העברית כשפה בעלת בולטות מגדרית.
- העברית כשפת הבריא.

המאמר כתוב ברוח מטפורית השאולה מן השירים והוא מעמת ציפיות ודימויים המועלים בשירים עם נתונים מוכרים מתחום הבלשנות.

מילות מפתח: עברית, דוברים, משוררים, ציפיות, דימויים

הנְעָרָה שְׁקוֹרָאִים לָהּ עֵבְרִית

היא בַּת זְקוּנִים לְמִשְׁפַּחַה טוֹבָה מְאֹד.

רק מָה? היא מְתַפְרֶפֶרֶת.

כָּל יוֹם דָּבַר אַחֵר.

אי אֶפְשֶׁר לְסַמֵּךְ עָלֶיהָ,

מִלָּה שְׁלָהּ היא לא מִלָּה [...]

בעיה לשונית, כל השירים, דן פגיס, 1991

[...] והעברית החדשה - כביכול - פְּרָחִית מִיוֹחֵמֹת. היום היא כולה, כביכול, איתך ושלך ולמרגלותיך, נכונה לכל תעלול, ששה לכל המצאה נועזת, וכהרף עין אתה מוטל מאחוריה, על גבך, אפרקדן וקצת מגוחך, והיא שועטת לה אל מאהבים חדשים [...] ורק איננה שוכחת, אף-פעם, אף לא לרגע, את הנביאים ואת התנאים. בכל דרכיה היא בוגדת בהם עם כל עובר ושב (כעת עם המתאנגלים האופנתיים) ומכל דרכיה הם נשקפים מרחוק, ברקע, כמו ההרים והים.

הרהורים על השפה עברית החדשה, באור התכלת הנוזה, עמוס עוז

לעברית קרה מה שלא קרה לשום שפה אחרת בעולם - הייתה לה עדנה והיא חזרה לשמש כשפת אם. מעיין הנעורים שלה התחדש. היא מתעוררת, מתנערת ומנערת. לעגוב עליה זה תענוג מיוחד במינו. להתעלס אֶתָה זה אתגר.¹ שפה שבמשך דורות רבים הייתה מושא לערגה, לאהבה ולגעגועים, מתוארת כעת לא רק כרעיה חוקית או כאישה נחשקת, אלא אף בדמותה של נערה קלת דעת המתנה אהבהבים. יש החוששים מפני התבגרותה, ויש הרוצים לשמור אותה לעצמם. פתיחה זאת כתובה בהשראת דבריו של עמוס עוז המצוטטים לעיל ויונקת מתוך הלשון המטפורית והפיגורטיבית של שישה משוררים המתייחסים לשפה העברית, כל אחד בשירתו.² מתברר שיש דמיון בין שיח משוררים על העברית לשיח של חז"ל על התורה, שאותה הם משווים לאִילַת אהבים:³

אמר רבי שמואל בר נחמני: מאי דכתיב: 'אִילַת אהבים ויעלת חן [דדיה ירוך בכל עת באהבתה תשגה תמיד] (משלי ה, יט)? למה נמשלו דברי תורה לאִילַת? לומר לך: מה אִילה רחמה צר, וחביבה על בועלה כל שעה ושעה כשעה ראשונה – אף דברי תורה חביבין על לומדיהן כל שעה ושעה כשעה ראשונה" (עירובין נד ע"ב).

דברי האהבה שכותבים רבים מפנים לעברית תוך שימוש בשיח המאזכר את דברי חז"ל, שונים בתכלית מאמירות המושמעות לעתים קרובות על בימות ציבוריות או באמצעי התקשורת. חדשות לבקרים בהן אנו שומעים נבואות זעם על הידרדרותה ועל קריסתה של העברית.⁴

במאמר זה אני מבקשת לחשוף פער מעניין בין אלה שיוצרים בעברית לבין דוברים אחרים. רבים מבין היוצרים בני זמננו משקיפים על עברה של העברית בהנאה, אך ללא יראה, ואינם חוששים לעתידה, אולי גם משום שהעברית היא כלי העבודה שלהם.

כשחיים באר נשאל על הקשר שלו לעברית הוא השיב: "אני משתמש כבד!"⁵ מתוך דבריו אני מאמצת את הביטוי 'משתמשים' כחלופה ליוצרים. את החרדים לגורל השפה, המתריעים על השינויים ורואים בהם איום, אני מציעה לכנות 'חוששים', בין השאר משום שלעתים קרובות מהווה העיסוק בתקניות נתח מרכזי בשיח שלהם. למען הסר ספק, אינני מתנערת מן האחריות הכבדה ואף לא מן העול

¹ ראו אמנון שמוש, 2011, *התעלסות בפרהסיה עם השפה*.

² פרט לשמעון אדף, שמתוך עבודתו מוגשים כאן שני שירים.

³ מאמר זה הוא גרסה מבשרת של מסה מקיפה בהכנה: "אהובה אחת ומשוררים לה רבים".

⁴ יוסי שריד, הידוע בעברית השורשית והמושחזת שלו, במאמרו "לשוחרי שפת עבר", דן ברותחין כל צורה שאיננה תקינה לטעמו, וחושף את העובדה שאיננו מסוגל להבחין בין שפת תרבות, שפה סטנדרטית ושפה ילידית. באותו מאמר הוא מדבר על חרדה קיומית כמעט: "כך עלול לרדת לטמיון מה שנחשב לגולת הכותרת הפלאית של המפעל הציוני: החייאת השפה עברית שמתה". בלשנים רבים מאמצים גישה פחות דרמטית לתיאור התחדשות העברית, ומבחינים בין סוגים שונים של שפה. הם כמעט מאוחדים בדעה, כי העברית איננה בסכנת הכחדה. ראו Spolsky, 1996.

⁵ ב-20.11.11, במפגש שבו נידונו התכנים של "מרחב העברית" (שם זמני), מעין מוזיאון עכשווי, פעיל ומפעיל, המיועד להקמה, אולי במתחם בית-ספר "חביב" בראשון לציון.

והמלאכה הקשה המוטלים על כל מי שהעברית יקרה ללבם. חשוב להשקיע בצמצום הבוריינות, קרי, לא להשלים עם בורות בתחום האוריינות (ולדן, תשנ"ו), ויש לעשות ככל האפשר כדי שדוברי העברית יכירו את השפה לא רק מן הדיבור, אלא אף מן הכתב, ולא יסתפקו באופנה של גינס,⁶ אלא יתנסו גם בלבישת בגד שלו שובל ארוך.⁷

לעברית היו תמיד אוהבים ומאהבים. מתוך שירי אהבה נפלאים בני זמננו שנכתבו עליה, אביא בודדים, ללא יומרה לייצג את זירת השירה או להציע הכללה. בעזרתם אנסה לארוג לעברית מעין רשת ביטחון ולנסח עבודה מסמך דמוי כתב הגנה. משום תולדותיה המיוחדים, חווים השפה העברית ודובריה תהליכים מואצים, ובלשונו של רוני סומק: "העברית היא קרוסלה בלונה פארק רב יופי" (2007: 346). רשת הביטחון תאפשר לצפות ב'תעלולי' השפה יותר בנחת, ו'כתב ההגנה' הוא ניסיון כן להקל על דוברים מיוסרים, ואף להציג עמדה מורכבת כלפי העברית (ולדן ודויטשר, 2009), שאותה אפשר למקם על ציר הנע בין גישות טהרניות נורמטיביות, שביניהן יש המחמירות יותר מאחרות, מחד גיסא, לבין גישות תארניות דסקריפטיביות המתמקדות בשפה הדבורה (בורוכובסקי, תש"ע; יזרעאל, תשס"ב), שביניהן גם כאלה החוטאות בפשטנות, מאידך גיסא. (צוקרמן, 2008; Dekei, 2010).

במאמר זה אני מבקשת להציב את השאלה: מה אומרים משתמשי השפה – המשוררים – על שפתם, וליתר דיוק על ארבעה נושאים שעלו מתוך שבעה שירים: שמירה על טוהר השפה וחשש מפני היטמעות העברית ואובדנה; השוואה של העברית לנערה מתבגרת ולאישה פתיינית; היבטים מגדריים של העברית; העברית כשפת הבראה.

נושאים אלה עלו מתוך שיריהם של שישה משוררים: רטוש, פגיס, וולך, כהן-אסיף, סומק ואדף.⁸ תוך כדי איסוף חומר לקראת כתיבת מסה מקיפה על הנושא, הבחנתי בהבדל שבין נימת הדברים והתעוזה העולות מן השירים של ה'משתמשים' לבין השיח של ה'חוששים' הרווח במרחב הציבורי בכלל ובמערכת החינוך בפרט. בשירים הוצפו נטיות להתרפק על עבר מדומיין של השפה שמעולם לא היה קיים. עלו מהם דרכים להתמודד עם חרדות ופחדים מתהליכי ההתבגרות של השפה, שלא זו בלבד שהם בלתי נמנעים, אלא הם חשובים לעצם צמיחתה ולשמירה על חיוניותה. נושא המגדר שעלה בשירים מציע אף הוא כר מעניין להשוואה בין גישות מגוונות לשפה בכלל ולעברית בפרט.

בטרם אפנה לשירים, ברצוני לציין כי העברית כשפה שמית מזמנת משחקי מילים סביב משמעיים שונים של שורשים, וכי השדה הסמנטי של העיסוק בשפה הוא פורה במיוחד. להלן הדגמה חלקית בלבד: **אות** היא גם סימן דפוס וגם סימן לבאות; **בגד כפת** הם ראשי תיבות, אבל גם שורשים בעלי משמעויות טעונות; **בניין** הוא גם תבנית וגם מבנה; **גוף** מציין את גוף האדם החומרי, את העיקר, אבל גם למילה הבאה במקום הגוף; **דקדוק** הוא גם מערכת חוקים וגם הקפדה יתרה; **הגה** הוא גם קול וגם התקן לנהיגה; **למילה** בעברית עדכנית לא מנוקדת יש שתי משמעויות; **למין** יש משמעויות של סקס ושל סוג או זן; יש **משפחות** מילים ויש גם משפחות בקרב בני האדם; **נטייה** יש למילה וגם לאדם; **שורש** יש גם למילה וגם לעץ; **שפה** מציינת גם דרך אנושית וייחודית לתקשורת וגם איברים בגוף. ריבוי משמעיים אלה מהדהדים אצל הקורא, לפיכך בדיון המוצע בחרתי שלא להימנע משימוש בהם, אפילו אם הם נתפסים כמשחקי מילים, גם כשמדובר בכתיבה למדנית אקדמית.

מאחר שהמאמר מיועד להציף מחשבות על אודות היחס לשפה העברית, החלטתי להיענות לעולם הדימויים של המשתמשים הנוקטים כתיבה 'רכה' יותר, וכן בחרתי לנצל את חירות השירה השמורה למשתמשים ולאוהבים. במילים אחרות, אימצתי בחירה מודעת, נערתית לייחודיות של שפת השירה והלכתי בעקבותיה.

⁶ נצר, תשס"ח

⁷ גם עמנואל אלון (2011), נוהג להשוות את משלבי השפה לבגדים שלובשים לתכליות או להזדמנויות שונות.

⁸ רטוש, פגיס וולך כבר אינם אתנו.

השמירה על טוהר השפה, או האם קליטת מילים זרות בשפה היא איום או הכרח פורה?

כאמור לעיל, בעוד רבים מקוננים על גורלה של העברית, חוששים וחרדים לעתידה, יש גם משוררים המסרבים לאלף אותה; הם נהנים לראותה גדלה ואינם רוצים להסגירה ל"משטרת הלשון" בגין משובותיה. לשון השירה העברית היא מזוככת ומרדנית במיוחד, וגם יודעת להיזהר כשצריך:

היא יודעת שהדקדוק הוא המשטרה של השפה
ואנטנת העגיל שעל אזנה
מזהה מרחוק את הסירנה.
ההגה יסיט את המכונית מסימן שאלה
לנקדה
והיא תפתח את הדלת
ותעמוד בשולי הדרך כמטפורה למלה
זונה.

בלאדי מרי, בלאדי מרי, רוני סומק, 1994

סומק משחק על ריבוי המשמעות של צמדי מילים - דקדוק ודקדוקי עניות, הגה וסימני פיסוק כמו סימן שאלה ונקודה במשמעות המילולית והמושאלת שלהם. הוא משווה את השירה העברית לנערה קצת פרועה. מאחר שהשיר מובא בהקשר לדבריו על העברית, ההשתמעויות שלו ברורות. דוברי עברית רבים מצפים שהשפה תשמור על טהרתה. כאשר היא מושווית לאישה, אפשר לומר שהם מצפים ממנה שתתנהג בצורה מכובדת ותשמור על תומתה. זאת, על אף שאין בעולם שפה 'טהורה' (דויטשר, 2006), וחרף העובדה שהעברית עצמה מעולם לא הייתה סגורה בפני זרים, ותמיד קלטה לחיקה מילים לועזיות, חלקן במעמד של 'מהגרי עבודה' וחלקן במעמד של 'מועמדים לגיור'.⁹ מילים שלהן מעמד של מהגרי עבודה 'עושות את העבודה', כלומר, הן משלימות פערים במילון, אך לא כולן מקימות משפחה או יולדות. כך למשל, אופטימי ופסימי, קואליציה ואופוזיציה הן תארים ושמות בהתאמה, שלא נגזרים מהם פעלים.¹⁰ מילים שעוברות גיור הן מילים השומרות על המשמעות ועל הצליל המקוריים.¹¹ מעבר להתאזרחותן בשפה, יכולות מילים כאלה להפוך לבעלות מעמד מוכר ולפוריות, ואף להכות שורש, תרתי משמע. כך למשל, לרטש תמונה (בהשראת הצרפתית retoucher), וכמוהו לדבב (בהשראת האנגלית to dubb), הנהנות מתיבת תהודה עברית.¹²

לא תמיד מסוגלים הדוברים לדעת אם המילה היא עברית במקורה. ממרחק הזמן נתפסות מילים כעבריות פשוט משום שנקלטו בעברית בשלבים מוקדמים של התפתחות השפה.¹³ כך למשל קבוצה לא קטנה של מילים שרוב דוברי העברית היום לא יחשדו בזרותן, הן מילים פרסיות שנכנסו לתנ"ך והן מקובלות עלינו כמילים עבריות לכל דבר: זמן, שקדושתו היא עיקרון מרכזי במורשת שלנו, שאולה משורש פרסי שפירושו - הולך (חשבו על מזדמן), ואגב, היא נקלטה גם בערבית. גם זת, המופיעה במגילת אסתר במשמעות של חוק או נוהג, מוצאה ממילה פרסית שמשמעותה נתון (אנחנו מכירים אותה בצורת הרבים שלה data). פרדס, שאותה אנו מציינים בגאווה רבה כמי שהביאה לשפות אירופיות את גן עדן (paradise), פירושה גן בפרסית, ואף היא נקלטה גם בערבית. בוסתן, המוכרת לנו בעברית ובערבית מורכבת משני רכיבים בפרסית: בו - שפירושה ריח טוב, ניחוח, והסיומת - סתן, המציינת אזור, חבל ארץ (עילם גינדין,

⁹ מיותר לומר שאין כאן ניסיון להציע הכללה לשונית מבוססת, אלא בחירה מכוונת להשתמש בלשון ציורית כדי להדגיש את הקרבה בין שפה וחברה ואת הדמיון בין מנגנונים לשוניים וחברתיים, ובמיוחד כפי שהם נתפסים ומבוטאים בדימויים של דוברים ושל יוצרים.

¹⁰ בהשוואה למקסימום, למשל, שממנה נגזר הפועל למקסם.

¹¹ גלעד צוקרמן, 2008, מציע לקרוא להן תשמו"ץ - תצורה שומרת משמעות וצליל, ומתייחס כמובן לצליל בשפת המקור, קרי הלועזית, בעוד שאני מתייחסת להדהוד בשפת המטרה, קרי בעברית.

¹² ישעיהו יג, יח: וקשטות, נערים תרטשנה: ופרי-בטן לא ירחמו, על-בנים לא-תחוס עינם. שיר השירים, ז, י: וְחַפְזָה פִּיּוֹן הַטּוֹב הוֹלֵךְ לְדוּדֵי לְמִישְׁרִים; דוֹבֵב שְׁפִתַי יְשָׁנִים.

¹³ חלק מן הדוגמאות לקוחות מתוך דברים שנשאתי בירושלים, בהיברו יוניון קולג' ב- 29.10.2010 לרגל קבלת תואר ד"ר לשם כבוד.

(2011). מילים מאוד אלטרמניות, כמו **אורלוגין ואכסניה** - הן יווניות במקורן, וכמוהן גם **נמל, פז, לפייס, פרגוד, פָּרָס, תיק**. שתי מילים הנישאות על כנפי השירה - **המנון**, המגויסת בעברית החדשה לא רק לטובת האומה אלא אף לטובת המדינה, ו**פיוט**, שלניגוניו אנחנו חייבים רכיב משמעותי בהמשכיות של העברית לאורך הדורות - שתיהן יווניות במקור. וכמוהן גם **דפוס** ואפילו **סנהדרין**. דוברי עברית המבקשים להתהדר בעבריות, משתמשים ב**דיוקן** שמחליפה כביכול את המילה **פורטרט**, אלא שגם הראשונה - ייתכן שהיא מוכרת יותר מפירוש רש"י¹⁴ - היא יוונית במקורה. לעתים קרובות אני שומעת דוברי עברית המעירים למי שמתמש במילה **ארכיטקט** להעדיף על פניה צורה עברית - **אדריכל**. אלא שהמילה אדריכל באה מאכדית, כמו גם **סריס** או **תרנגול**, המקובלות כמילים עבריות.

שלומית כהן-אסיף כותבת בדאגה על כך שהעברית העכשווית מתנהגת כסוחר שרוכש מילים:¹⁵

העֵבְרִית שְׁלִי עֲתִיקַת יוֹמִין
מִיָּמֵי מְגֻדֵל בְּבֵל.
עֲקָשׁוּ הִיא קוֹנָה מְלִים
מַעֲשֵׂה רוֹכֵל.

אלא שאין מקום לאכזבתה של המשוררת (הכותבת בעיקר לילדים), מן המגמות העכשוויות של העברית, שכן אין חדש תחת השמש. מה שהשתנה זה השכנים. פעם היו אלה תושבי האזור, דוברי אכדית, ארמית או יוונית, וכיום השכנים הם אזרחי הגלקסיה במרשתת. וכך השיר ממשיך:

עֲתִיקַת יוֹמִין בְּתַבֵּל
הָרָחַם שֶׁל הָעוֹלָם,
מַעֲנֵן, פֶּלֶג, יָם.
עֲקָשׁוּ הִיא צוֹעֲנִיָּה בְּלִי דָלֶת
פְּנֵדָקִית לְכָל עוֹבֵר אַרְח
לְכָל הַלֵּךְ.

העברית שהיא מתארת איננה נערה ואף לא אישה, אלא רָחַם, רחם פונדקאית. לא רק עכשיו העברית קונה מילים. כך היא עשתה מאז ומעולם. מאז ומתמיד הייתה העברית רחומה ומכניסת אורחים, שאם לא כן, לא הייתה יכולה שלומית כהן-אסיף להשתמש בשירה בְּתוֹאֵר פְּנֵדָקִית, הנגזר מ**פְּנֵדָק**, שהעברית שאלה מן היוונית. שלומית לא נחה בשלום. היא איננה היחידה המוטרדת מעתיד העברית וחרדה לגורלה, אלא שלה יש היכולת לתת לתחושה זאת ביטוי ציורי וחזק במיוחד:

שָׂרֵשׁ, עֲנָפִים וְעֵלִים
מִן הַשָּׁפָה בּוֹרְחוֹת מְלִים.
וְאִם תִּבְרַחְנָה גַם אוֹתִי
אֵיךְ הָעֵבְרִית שְׁלִי
תִּמְשִׁיךְ לַחִיּוֹת?

הסירי דאגה מליבך, שלומית. השפה, כמוך, בונה סוכה, מכהנת ואוספת. מילים לא בורחות, הן משתנות ונסוגות. מילים נעלמות ואחרות באות במקומן. כדברי ביאליק במסה הנפלאה שלו "גילוי וכיסוי בלשון"¹⁶: "היש לתמוה על כך? אין מהרהרים אחרי מידות הטבע. כך מנהגו של עולם: מלים עולות לגדולה ומלים יורדות ונעשות חולין." כמשורר, אך לא פחות מכך כמכנס, הבין ביאליק את תהליכי השחיקה של השפה, בעיקר במשמעים: "וכך אין לדבר סוף עד העולם. מלה הולכת ומלה באה, שיטה עולה ושיטה יורדת – והיתיקו' הישן והנצחי בעינו עומד, לא ישתנה ולא יתמעט." (ביאליק, תרצ"ח).

על הדרכים שבהן מתרחשות צמיחה והתחדשות בשפות העולם וביניהן גם בעברית, כותב בהרחבה גיא דויטשר בספרו גלגולי לשון (2006): "היצירה וההרס אינם יריבים מרים, אלא דווקא

¹⁴ "בצלם אלהים ברא אותו - פירש לך שאותו צלם המתוקן לו צלם **דיוקן** יצורו הוא." (רש"י על בראשית א, כז)

¹⁵ אני מודה לשלומית כהן-אסיף על הרשות לצטט שיר שטרם פורסם.

¹⁶ המסה **גילוי וכיסוי בלשון** מתוארכת אצל ביאליק לאוקטובר 1915; היא מאוחרת כאן מתוך גרסתה בפרויקט בן-יהודה במרשתת.

קרובים זה של זה". כששלומית כותבת שאותיות בורחות היא מתכוונת מן הסתם להבחנות בין הגאים שנעלמות כמו למשל, בין ה"א לאל"ף, בין ח"י"ת לכ"ף רפה. זאת יש לדעת, החי"ת והעי"ן הגרוניות שנעשות פחות שכיחות בדיבור העברי היומיומי, נעלמות גם במספר להגים של הערבית העיראקית (שם). באמצעות סדרה מרתקת של עדויות הלקוחות ממרחבי ההיסטוריה ומקצווי תבל מראה דויטשר, כי החרדה לעתיד השפה שאנחנו מדברים היא אוניברסלית, קיומית, כמעט קמאית. ואמנם, בכל שנה נכחדות כ-25 מתוך כ-5,000 שפות העולם (Hagège, 2000), אבל זה לא מפני שהמילים בורחות מהן, אלא משום שהדוברים נעלמים, או שמופעל עליהם לחץ כלכלי, או שיש לכך מניעים פוליטיים (שם: 127-194).
ההבדל בין סומק לכהן-אסיף כמוהו כהבדל בין מהמר לבין מגוון, בין משתמש לחושש.¹⁷

השוואה של העברית לנערה מתבגרת ולאשה פתיינית, ושאלת הרצף ההיסטורי

מעניין השימוש בתואר **צוענייה** המופיע אצל כהן-אסיף (לעיל). לא רק היא משווה את העברית לצוענייה. כך כותב רטוש בשירו **על חטא** המופנה לאהובה, ואולי לעברית שבפיו:

אתְּ חִידָה כְּצֵל
אתְּ בּוֹגְדָה כְּנַחַל
אתְּ תִצְעֲנִי לְכָל, לְכָל עוֹבֵר וְשָׁב
אתְּ מִתּוֹקָה כְּלִיל
אתְּ חֲמִיקָה כְּשַׁחַל
אתְּ מִפְּכָה כְּנַחַל בְּשָׂרְב.

חופה שחורה, רטוש, 1941

לפי עדותו של אורלנד, כבשו שורות אלה את אלטרמן, והוא מצטט אותו מגיב עליהן: "איך זה? זה טוב, מה? זונה, זונה, הלשון העברית [...]" (אורלנד, תשמ"ה: 47). אלטרמן נכבש כנראה על-ידי קצב ההכאה על חטא, השורות הקצרות החוזרות על עצמן וסדרת התארים המובאים בצורתם הארכאית - בוגדה, לוקקה, צוחקה - ומתכתבים עם ביאליק "היא יושבה לחלון ושורקה שעה". אלטרמן, ששמע את קולן של מטבעות הלשון ה'רטושיות' הוסיף ואמר: "תשמע איך זה מצלצל אצלו, כסף שכולו שלנו" (שם: 49). בשיר **על חטא** רטוש מתאר את האהובה - העברית (?) - כמי שחיה חיים של 'צעננה' (בוהמה בירטושית)¹⁸ קרי, צוענת לכל, לכל עובר וש. היא יודעת לתנות אהבים; היא גם להוטה וגם לוחטת. "אתְּ לוחֶטָה לְכָל, לְכָל אֶשֶׁר יֵאָהֵב." נראה שרטוש מתפעל מן התכונה של הלשון לקלוט מכל עובר אורח. בשורות הפותחות של השיר הייצרי הזה מהדהדים רבדים קדומים של העברית:

וְהוּא דְמוּם כְּהַד
וּמְרָצָד כְּמַהוּ
הוּא מְצִטְמֵר לְמִנְגִינַת לְכָה-דוֹדִי.

שורות אלו מעניינות במיוחד משום שלמאהב הסוער שאיננו משאיר טפח על טפח, יש בכתיבתו פן נוסף, שותר במידה רבה, שבו הוא משמש שופר של אידיאולוגיה המכונה כנענית. זו קראה לנוער העברי להתנתק מתקופות הגלות בתולדות האומה והשפה, ועודדה התכנסות במרחב הגיאוגרפי הכנעני והסתגרות כחלק ממסע טהרנות. כך אנחנו קוראים "בכתב אל הנוער העברי" (רטוש, 1982, מובא כאן בכתיב המקורי):

הועד לגבוש הנער העברי פונה אליך באשר אתה עברי [...]
באשר השפה העברית היא שפתך בפועל ממש וכפשוטה, שפת אם ושפת-תרבות ושפת-הנפש, השפה האחת והיחידה לרגש ולמחשבה...
באשר נוף הנפש שלך הוא נופה של המולדת והעבר שלך הוא עברה של המולדת בלבד.
באשר מיטב מאמצייהם של הורים, מורים ומנהיגים ואנשי-רוח תלויים לא הועילו לחבב עליך [...]. את רקע העיירה היהודית [...] על הפוגרומים ומקדשי השם.

(ראשית הימים פתיחות עבריות, רטוש, 1982: 33)

¹⁷ מיותר לומר כי התארים מתייחסים לעמדה ולא לכותב.

¹⁸ רטוש הרבה לחדש מילים. אפרת (תשע"א) מביאה כמה אלפים מהן. תחדיש זה נמצא בעמ' 674.

רטוש הציע לנוער להשיל מעליו את משא השנים, את האירועים הקשים בגלות, את נופי אירופה, שלכאורה לא בחר בהם: "[...] באשר כל אלה שנכפו עליך [...] תלויים על שכמך כבגד שאול, בלוי ומטולא ולוחץ". אולם באותן שנים שבהן התרחשו "האירועים הקשים בגלות" לא חדלה העברית מלהתקיים, וגם כשלא דוברת בארץ היא ידעה כמה שיאי יצירה מופלאים. ואמנם, לא קל ליישב את הפער בין הברק והלהטוטנות היצירתיים של המשורר לבין הצרות והצמצום המלאכותיים שלהם הוא מטיף. כדי להדגים את יחסו של המשורר ללשון בחרתי לעמת בין עמדתו כמטיף בפנייה אל הנוער: "השפה העברית היא שפתך בפועל ממש וכפשוטה, שפת אם ושפת-תרבות ושפת-הנפש" לבין הצדקתה כשפת תרבות, גם בשנים בהן העברית לא הייתה שפת אם. לא כל שכן מבין המשוררים הקלסיים בני דורו של רטוש, כגון אלתרמן, גולדברג ושלונסקי, בודדים בלבד היו דוברי עברית ילידיים.¹⁹ הם לא היו יכולים להעיד על העברית שבפיהם כעל שפה אחת ויחידה, אך הם הפליאו ליצור בה, לגדולים ולקטנים כאחד. הסתירה הפנימית בין דבריו של רטוש כמשורר לבין דבריו כאידאולוג מעניינת אפוא במיוחד כשבוחנים את יחסו לעברית.

גם דן פגיס - אחד מגדולי המשוררים שהיו לנו - לא נולד בארץ. הוא גדל באירופה שבה נחמסה ילדותו, ושום שפה בעולם לא הייתה יכולה להשיב לו אותה.²⁰ במחקרו התמקד פגיס בימי הביניים, בשירת החול העברית בספרד ובאיטליה, ובסוגה מיוחדת - החידה (פגיס 1976; 1986). מדובר ברובד שכמעט ולא נלמד במערכת החינוך, וייתכן שבשל כך הוא גם פחות מוכר בציבור הרחב.²¹ נראה כי בניסיון להאדיר את תפקידה של הציונות בהתחדשות השפה ולהקצין את הדרמה שבהתעוררותה (כוזר, 2005), נדחקו, בין השאר, גם כמה מן הרבדים של השפה לקרן זווית, וביניהם גם רובד זה.

כמי שהיטיב להכיר טקסטים מימי הביניים ומספרות החול שלה, ידע פגיס שגם בשנים שבהן העברית לא מימשה את כל פניה, הייתה בה היכולת להשתעשע ולהיות כלי למשחק. ואולי כמי שהכיר את שפת הנפש של העברית ואת השובבויות שלה בימים של זוהר תרבותי, הוא רצה להבטיח לנערה המתבגרת, שהעברית חזרה להיות עם שיבתה לתפקד כשפה מלאה לכל דבר, שלא תיאלץ להישאר בגבולות עברה, גם אם היא מכובד, ולא תיתן לכובד משקלו להחניק את קולה:

היא לא נותנת למי שרוצה
לחנוק את הקול הפרוע שלה
ולקבור אותה בצורה מכובדת
במערות המכפלה.

פגיס איננו מתכחש לכאב הכרוך בגיל ההתבגרות ואינו מסתיר את הקשיים שיש לעברית המתחדשת:

היא לא יפה אפלו: פצעו בגרות,
רגליים גדולות. והיא צעקנית
ועקשנית כמו פרד.

אולם הוא מאמין בשורשים של העברית, "משפחה טובה מאוד", ובחוסן שלה. במילים אחרות, כששפה חוזרת לתפקד במנעד רחב של תחומים ובהיבטים כל כך מגוונים של עולם פרוץ ומודרני, צפוי שיהיו בה צרימות וחריקות, אבל מה שחשוב יותר זה ליהנות מהתעוזה ומהתנופה שלה. אין כמוהן הכרח שאישה משוחררת תצען, תזנה, תהיה פונדקאית לכל עובר אורח, או 'תשטרמט',²² אבל ייתכן שצריך להכיל 'התפרחות והתפרפרות' כמשובות נעורים ולקבל אותן בהבנה ובסלחנות, כדי שהשפה תוכל להיות גם בת וגם אם. ואסור לטעות, חלילה, בין סובלנות והכלה לבין ויתור או רפיסות.

¹⁹ להלן רשימה שמביא מירקין, תשע"א: רטוש עלה בן 11; אורלנד בן 7; זלדה בת 11; שלונסקי למד בארץ שנה בהיותו בן 13 ועלה בן 21; אלתרמן בן 15; אבות ישורון ואלכסנדר פן היו בני 21; אורי צבי גרינברג בן 30. לרשימה אני מוסיפה את פגיס, שהגיע ארצה בהיותו בן 15. רוני סומק הועלה בן שנתיים, ואילו שמעון אדף, יונה וולך שלומית כהן-אסיף ועמוס עוז המצוטטים כאן הם ילידי הארץ.

²⁰ פגיס הצליח לכתוב בעברית בראשיתית שורות מצמררות על מה שקרה שם: "כתוב בעפרון בקרון החתום כאן במשלוח זה/ אני חווה/ עם הבל בני/ אם תראו את בני הגדול/ קין בן-אדם/ תגידו לו שאני".

²¹ בסדרה המצוינת של האוניברסיטה הפתוחה יוחד לעברית של ימי הביניים המקום המכבד שלו היא ראויה.

²² בהמשך נראה שלפי שמעון אדף העברית 'משתרמט'.

בין דוברי העברית החרדים (לעתידה) וחוששים לגורלה, רווחת אמונה שאין לה כל אחיזה במה שאנחנו יודעים על דרכי הלשון בכל שפה שהיא. לפי אמונה זאת, מה שהיה הוא טוב, והוא גם מה שיהיה. אלא שהעברית החדשה מסרבת להיות גברת צנועה וחסודה, נכבדה ויושבת בית, היא רוצה "לעשות חיים". היא רוצה לדעת הכול וכדברי יונה וולך "מציצה מחור המנעול".

על הנטייה של העברית לפלרטט כתבו כבר קודם, ולא רק גברים. אחת הפסגות בתיאור העברית מצויה בשירה של יונה וולך **עברית**. העברית היא כבר לא נערה בגיל ההתבגרות, ולא סתם אחת שמשחקת באהבהבים. כעת היא אישה נחשקת ההולכת בעקבות ליבה:

העברית היא אשה מתרחצת
העברית היא בת-שבע נקיה
העברית היא פסל שלא פוסל
יש לה נקודות חן קטנות וסימני לידה
ככל שהיא מתבגרת היא יותר יפה...
השיפוט שלה הוא פרהיסטורי לפעמים
נירוזה כזאת היא לטובה
(צוררת, וולך, 1985: 17-19)

לרגע נדמה שדוד המלך בכבודו ובעצמו משקיף על הגג מן המרפסת ומדבר מפיה של המשוררת. ברור שהיא מודעת להיסטוריה הארוכה של העברית, ורואה בברכה את העובדה שבשונה משפות אחרות שדובר בזמנה אך נכחדו, העברית היא היום שוב שפה מדוברת לכל דבר.

לעתים קרובות קשה לתאר ששפות עתיקות מאוד שימשו כאמצעי תקשורת יומיומית. קושי זה מתפוגג [במקרה של העברית], שכן השפה המדוברת היום במדינת ישראל, שם יש לה מעמד של לשון רשמית, נקראת עדיין באותו שם כמו זאת שדיברו בה על אותה אדמה לפני שלושים מאות [...] ²³ זאת בניגוד לעמים האחרים שאיתם היו תושבי הארץ בקשר, ששקעו לתהום הנשייה. ²⁴(Hagège, 2000)

המגדריות בעברית וציפיות של דוברים שהשפה תתקן עוולות חברתיות

נושא נוסף הטורד את מנוחתה של המשוררת יונה וולך במידה רבה יותר, הוא אחד האפיונים הבולטים של העברית כשפה שמית - השימוש העודף והלא נחוץ, המכביד ולעתים אף טרחני בציון המין - הרכיב המגדרי שבשפה. ²⁵ כשוולך באה לעברית בטרוניה, היא עושה זאת בבוטות אופיינית, וקובעת בדרכה המנערת והמטלטלת שהעברית היא 'סקסמניאקית'. כדי להבליט את התופעה היא מעמתת אותה עם האנגלית:

בשמות מין יש לאנגלית כל האפשרויות
כל אני - בפעל
הוא כל אפשרות במין
וכל את היא אתה.
לא צריך לחשוב לפני שמתייחסים למין.

ובכן, קודם כל וולך צודקת. מה שאפשר לדחות באנגלית, ואולי אפילו לא לפרש אף פעם, קרי את מינם של הדוברים ושל הנמענים כאחד – נחשף בעברית מיד. זאת לא רק בשונה מהאנגלית אלא גם בשונה מהצרפתית. כאמור לעיל, באנגלית מציינים מין טבעי בשמות, אבל לא בתארים; כמו כן לעצמים אין מין דקדוקי. בצרפתית מייחסים ציון של מין בשם ובתואר - מין טבעי לחי ומין דקדוקי לדומם, אבל לעומת זאת אין ציון מין בפעלים. בעברית השימוש הוא גורף ועודף, וכך גם בערבית. בלשון מדעית, העברית היא מכנה 'סקסמניאקית', היא פשוט שפה שמית. וולך משחקת כאן על דו-המשמעות של **מין** - סקס ומין

²³ יש החולקים על מסורת זאת ומציעים לקרוא לעברית הישראלית המתחדשת "ישראלית" (צוקרמן, 2008) דברים אלה נדחים על-ידי רבים, וראו למשל שורצולד, 2009.

²⁴ התרגום שלי (צ.ו.).

²⁵ בעברית יש גם מין טבעי, כלומר זכר ונקבה מעולם החי, וגם מין דקדוקי, שהוא שרירותי לחלוטין ושומר לעצמים ולשמות עצם. אבל בשונה מהאנגלית או מהגרמנית, למשל, אין בה צורה ניטרלית.

דקדוקי, ובוחרת להשתמש בביטוי בוטה וישיר. כשהיא מייחסת לשפה תכונה אנושית לא מחמיאה, היא נמנעת מלהסתתר מאחורי שפה נקייה. היא מכריחה את הקוראים לחשוב על ההתנהגות הלשונית השגורה בפיהם באמצעות זעזוע או שבירה של טאבו חברתי. בדבריה מתלוננת המשוררת כנגד השפה, על שאיננה עושה צדק חברתי:

עברית מפלה לרעה או לטובה
מפרגנת נותנת פריבילגיות

מנהג האִיפּה ואיפה שהשפה מאמצת לכאורה, נגזר מבולטות מזדקרת של העברית. קרי, מהשימוש העודף שלה בסימני המגדר, שאי אפשר להתחמק מהם:

על כל נקבה סימן, על זכר סימן אחר
כשגם כל פעל ובנין מסמנים
מה עושה האיש לאשה
מה היא מקבלת בתמורה
איזה כח היא מפעילה עליו

ואמנם, צריך להציף אל פני השטח את התכונה הזאת של העברית (ולדן, 2005 א). על אף שהיא איננה מרפה מן הדובר ולו לרגע, חשוב להיות מודעים לה. זאת, גם אם ככלל אי אפשר לשנות את ברירת המחדל העברית - להשתמש בלשון זכר. ממה נפשך, העברית מאפשרת לנו לנקוט או לשון זכר, או לשון נקבה, ואין לה חלופה ניטרלית. כשהיא מלינה על העברית היא מתארת את יתרונותיה של האנגלית:

ואין הבדל בין את ואתה
וכל הדברים הם זה – לא איש לא אשה
לא צריך לחשוב לפני שמתייחסים למין

אם מחליטים לא לקבל את ברירת המחדל העכשווית, צריך להשתמש באופן גורף בצורת הנקבה. השינוי יהיה בבחינת חידוש לזמן מוגבל בלבד, שכן לא ירחק היום והוא יהפוך בעצמו לברירת מחדל ואז עשויים הגברים להתעורר ולהתלונן על קיפוח. למעשה, זה מה שקרה לגל הפמיניסטי שאותו היא מזכירה בנימה קצת מזלזלת:

ומה שתגדנה בטרוניה פמיניסטיות
המחפשות גירויים מחוץ לשפה

במקום נסיד שהציל את הנסיכה מהדרקון, פגשנו לפתע נסיכה המחלצת את הגבר מאיום על חייו (הר-אבן, 1994). והרי בשני המקרים אין שאיפה להטות את המציאות או את השפה לצד ההפוך, אלא לאפשר לשני הצדדים דו-קיום מכבד ומשתף. אגב, הרעיון לנקוט לסירוגין לשון זכר ולשון נקבה איננו ישים, כי בעברית גם לעצמים יש מין, דקדוקי אמנם, אבל אותו לא מציעים לשנות. נניח שנחליט להעדיף את צורת הנקבה. האם נהפוך את ברירת המחדל בלשון היומיום בלבד? הרי איש לא חושב, סליחה, אף אישה לא מאמינה, שנכתוב מחדש את התנ"ך בלשון נקבה - לא כן?

למען הסר ספק, אני בעד השלמת הקול החסר, הקול השונה, הנוסף (גיליגן, 1995), אבל לא במקום אלא בנוסף. אני בהחלט שמחה על השינוי המתחולל לנגד אזנינו, למשל בבחירה המודעת לקרוא למכשיר הקולט את ההודעות בטלפון 'משיבוני' ולא 'מזכירה אלקטרונית', אלא שבמאמר זה לא ניגע בעניין זה.

יש דוברות הנוקטות לשון נקבה באופן גורף, כמו למשל מרב מיכאלי או אורלי לובין. הדוברת נדרשת להשקיע מאמץ כפול בדיבור - להתייחס הן אל התוכן והן אל הצורה, מצד אחד, ולהקפיד על שימוש הפוך מן השימוש השגור האוטומטי, כלומר לאמץ שימוש חדשני, מצד שני. הקהל שמאזין להן שותק כמה דקות, אבל אז תמיד יש מישהו - נציג 'משטרת הלשון' מטעם עצמו, אזרח מודאג או גבר מאוים - שיתקן את הדוברת, או לפחות יעיר לה. בכך כבר הושגה מטרתה - העלאת המודעות. אינני מכירה דוברות שהפכו שימוש כזה לשגרת הלשון שלהן, אבל מניפולציות מסוגים שונים אפשר למצוא לרוב,

למשל, אצל העיתונאית ציפי סער, במדורה הקבוע "גברת מגוונדרת": "למה בשם אלוהימה".²⁶ בחרתי דוגמה זאת כי היא לשונית (בשונה למשל מהאמירה המעמידה את השכינה כצורת הנקבה של אלוהים). דוברות עברית קושרות לעתים את צורת הזכר לסמכותיות וליוקרה, ולפיכך, יש למשל נשים הממלאות תפקידים של רב המעדיפות להיקרא רב ולא רבה, משום שהן מאמינות כי בחירה בצורה הנקבה תפגע במעמדן (ולדן, 2005).

העברית איננה מאפשרת לדחות את החשיפה של מין הדובר. לפי כללי הלשון יש יתרון מוחלט לכאורה לצורת הזכר. גם כשיש בחדר מאה נשים וגבר אחד, העברית עדיין מחייבת לנקוט לשון זכר, ויונה וולך איננה מוותרת:²⁷

עברית מפלה לרעה או לטובה
מפרגנת נותנת פריבילגיות
עם חשבון ארוך מהגלות
ברבים יש זכות קדימה להם
עם הרבה דקות וסוד כמוס
ביחיד הסיכויים שווים
מי אומר שכלו כל הקיצים

לעתים קרובות אני נתקלת באנשים האומרים: "אבל האקדמיה אישרה, שאם יש יותר נשים מגברים, אפשר לנקוט לשון נקבה". זאת אמונה רווחת המצפה מהשפה שתעשה צדק במקום שהחברה נכשלה. ראשית, אין החלטה כזאת. שנית, מה עושים אם יש בחדר זכר אחד ונקבה אחת? האם הדוברת אמורה לספור את הקהל בטרם תבחר בצורת הפנייה הראויה?

בין האזרחים דוברי העברית יש כאלה השואפים לא רק שהשפה תתנהל בעקביות, על-פי כללי לוגיקה, אלא גם כאלה המאמינים כי בעברית יכולים להתגלם וחייבים להתקיים כללים של צדק חברתי. בקרב רבים מהם יש ציפייה - לא תמיד מודעת או מוצהרת - שכל חולִייה של החברה יתוקנו בשפה דווקא, שבה ובאמצעותה יתרחש תיקון בחיי היומיום (רוזנבלום וטריגר, 2007). דוגמה לכך אפשר למצוא ביוזמה של התנועה לשוויון ולשלום בין המינים, מיזם מלא רצון טוב, הנקרא "שפה שווה" - למען שפה על-מגדרית.²⁸ בין מטרת התנועה מצוינת "פעולה למען התחדשותה של השפה העברית במגמה לאפשר התבטאות ללא הטיה מגדרית". בהמשך המסמך עולות מספר הנחות, אמונות ועמדות:

- השפה מעצבת את החשיבה של הדוברים.
 - השפה "משקפת את הנורמות והתפישות השוררות בחברה בישראל".
 - אפשר לחדש את העברית כך שתאפשר התבטאות ללא הטיה מגדרית.
- השאלה בדבר איכות הקשר בין שפה לחשיבה, כלומר, בדבר השפעת השפה על החשיבה, איננה חדשה. לאחרונה יצא לאור ספר אמיץ בהתמודדות שלו עם נושא זה (דויטשר, 2011). מן הספר עולה כי השפה מאפשרת לדובריה להגיד ביתר קלות דברים שכבר "ארוזים" בה. אולם אין כל מניעה שדוברים יבינו ויכירו גם מושגים ומונחים שאינם קיימים בשפת האם שלהם. באשר לשאלת המגדר באופן ספציפי, מחקר שנעשה כבר לפני שלושים שנה (Guiora et al., 1982) הראה כי אצל ילדים דוברי עברית מתפתחת המודעות למין הדובר מוקדם יותר, אך פער זה נסגר מהר יחסית על-ידי ילדים דוברי שפות שבהן אין בולטות כזאת של אזכורים מגדריים.
- כדי להשיב על הטענה כאילו המגדריות של העברית "משקפת נורמות ותפישות השוררות בחברה", די להסתכל על החברה האמריקאית, מולדת הפמיניזם, שבה מדברים אנגלית המאפשרת לדובריה להתעלם כמעט ממינו של הדובר ושל הנמען כאחד.

²⁶ הארץ 08.02.2011 <http://www.haaretz.co.il/gallery/1.1161136>

²⁷ ולכן הציטוט חוזר על שתי שורות שצוטטו לעיל וממשך.

²⁸ אני מודה לחברי העמותה ובמיוחד לאביב יהלום, לרינה כהן, לעידית שחם ולמיכאל תדהר.

לא נכון גם לקשר את ברירות המחדל של העברית העתיקה כל כך למציאות החברתית הנוכחית בישראל. ברור לכל שלשון החוק, שעוצב בחברה פטריארכלית, דורשת עדכון. ברור גם, שבמרחב הציבורי אפשר לעצב את הפניות לכלל הקהל בכמה דרכים, ולבכר חלופות שוויוניות. במילים אחרות, לשפה יש מקום מרכזי גם בעיצוב דרכי התקשורת וגם בשמירה על המורשת. הצפה של התכונות שלה יכולה לתרום להבנה רבה יותר של כוחות ההבניה הפועלים עלינו. אפשר להשפיע על אוצר המילים, במיוחד על אלה הנוצרות בתקופתנו, אך לא ניתן לשנות את תכונותיה של השפה מן היסוד. הלשון יכולה בהחלט להציע זירה ולהיות בה שחקנית, אך אי אפשר לצפות ממנה שתהיה מצע לתיקון גורף.

העברית כשפת הבריאה

צעיר המשוררים, שמעון אדף, המצוטטים במאמר זה, נולד בשדרות ב-1972, שנתיים אחרי שנפטר אלטרמו, עשר שנים לפני שרטוש הלך לעולמו, ועשרים שנה אחרי שנולד רוני סומק. כך כתב ב-2002.

שבר מתיקות חומק הקול
ובפה כבר העברית שפה
משתרמטת
כנועה לפיתויים של גלויות רחוקות
סמיכה כמו דם נשיקותיה
חטופות או
מות
אבל היחידות
לעוד קצת נצח

מה שחשבתי צל הוא הגוף האמיתי, אדף, 2002

אדף איננו כבול לתחביר של העברית. השיר "ערבית" המצוטט לעיל נפתח בחמש מילים שצורתן החיבור ביניהן מבהירה את משמעותן: "אני לא מוכן את/המילים". בפיו הופך 'שיר השירים' ל'שירשירים', והעברית שהייתה של שיר השירים הנשגב, אך המכסה, הופכת לשפה שגורה, שימשתרמטת, שהוא איננו נוהג בה משוא פנים. האם אדף רואה בדאגה את העברית המשתרמטת? כלל וכלל לא. הוא כבר שייך לדור שלא חייב להתכחש לגלויות שמהן הגיעו הוריו, ואף לא לשלול את קיומן כדי לייצר לעצמו זהות. בדור הזה, העברית שלעתים רמסה את ההורים, הייתה לשפת האם של הבנים. היא נמצאת בכל מקום, ויש לה גם חיי רחוב. עוד מעט היא כבר לא תצטרך לבעוט, היא "עברית שעדיין לא מאולפת עד הסוף, אבל שהיא כבר שפה של אנשים נושמים, שמתהלכים אתה ברחובות".²⁹ כעת העברית מקיימת יחסים עם רבים, אבל אחרי תקופת ההפקרות הזאת, יכול להיות שהיא תתיישב, תתאלף ותתביית. מן הסתם יהיו בה גם מילים שלעולם יהיו 'שרמוטות'. יחסו המשוחרר של אדף לעברית נחשף במלא יופיו בכתיבתו הזועקת:

הבו לי את הצורות המצרות את השפה
ואפרקן איבר-איבר,
אערן עד היסוד, מעללן
אשבר אל סלע,
שרמוטות איומות אומרות אביבה מתה.
אבל הייתי גם
אני, דפקה עברית בתוך
גרוני, עניתי הן.
זאת זין של גמל יש לה.

טו, אביבה-לא, שמעון אדף, 2009 : 27

אביבה-לא הוא קובץ שירים שאדף כתב בעקבות מות אחותו האהובה. לשפה אין את היכולת לבטא את הצער שלו, אך היא כלי השרת המבשר את הנורא מכל – **אביבה-לא**. אחותו אביבה כבר איננה.

²⁹ אדף במאמר על השירה העברית, מעריב NRG, 16.05.02

הוא בוחר בצירוף המיועד בדרך כלל לפעלים: אביבה לא יודעת, אביבה לא נושמת – ומעדיף אותו על פני הצורה של משפט 'שמני שהעברית מכתובה: אביבה איננה. הקורא נקרע עוד בטרם יקרא. השפה היומיומית שהוא מדבר היא גם השפה שבה מגיעות אליו החדשות הקשות ביותר, היא נושאת הבשורה המרה (שם: 68):

מיום שחדלה הבריאה, דברו המתים/ בעברית:

יוד חית בכסליו התשסח

בשש מילים, ללא שְׁפָת, הוא מעמת את המיתוס הגדול על אודות העברית כשפת הבריאה של העולם עם קוצר היד של הבורא. הוא מדגיש את האישיות המפוצלת או את חייה הכפולים של העברית הישראלית, שבה משמשים אלה לצד אלה, לוח השנה הירחי-העברי ולוח השנה הגרגוריאני-הכללי. במציאות כפולה או חצויה זאת, מונכח הלוח העברי בקריאה בקול רם ברגעים טקסיים מסוימים מאוד, כמו נישואין ומוות, בטקסטים כתובים ארמית – הכתובה והקדיש. לילך לחמן³⁰ כותבת על העברית של אדף:

בד בבד עם הטמעה של התפילה ולשון ההתגלות העברית, גריסתם של טקסטים שיריים קנוניים, עירובם ברוק ובעגת אם מרוקאית, אדף יוצר איזו שפה פרטית המנקה את "לשון השבט" על ידי חילולה וטעינתה מחדש. כך, באופן פרדוקסלי, הוא זוכה מחדש באמירה השירית, שדימינו שכבר פשטה את הרגל.

ואמנם, אדף מייצר מרבדיה וממשלביה השונים של העברית שפה משלו, תוך התעלמות מהגבולות המוסכמים, כשהכעס שלו מופנה אליה כאילו הייתה אישה שהכזיבה.

לסיכום

שפה, כל שפה, היא דינמית ומשתנה כל הזמן. שפת השירה היא גמישה ויצירתית במיוחד שכן היא נהנית מ'היתר השירה' (אפרת, תשנ"ו). שני אפיונים אלה מצטלבים בפרשת דרכים, בדיון על הדרכים שבהן עוסקים משוררים ודוברים בעברית כשפה. הדיון ביחסם של הדוברים לשפה כפי שהוא עולה מתוך שירים ובשיח החברתי הוא משמעותי במיוחד בהתחשב בתולדותיה של העברית, שכן היא משתנה בקצב מואץ עוד יותר משפות אחרות משום גלגוליה. הדבר הבולט ביותר בהם הוא שיבתה לשמש כשפת אם וכשפת יומיום לכל דבר,³¹ אחרי אלפי שנים שבהן מילאה תפקידים שונים ומגוונים, אך לא שימשה כשפה מדוברת בבית או במשפחה, נקשר הדיבור היומיומי בעברית על כל פניה עם הקיום המדיני-ריבוני במדינת ישראל (Hagège, 2000). ואמנם, התפתחותה המואצת של השפה העברית ב-150 השנים האחרונות בולטת בהשוואה לשפות שהתפתחו כשפות שלמות ומלאות,³² כלומר גם כשפות אֵם על צדדיהן היותר אינטימיים ופרטיים וגם כשפות אב, המשמשות כלי מרכזי בהעברת המורשת התרבותית והאינטלקטואלית (ולדן, 2009).

הבחירה להאיר היבט זה הוא בין השאר חלק מעיצוב גישה חברתית, חינוכית ותרבותית לעיסוק בשפה. אפשר לנסות ולהאריך קצת את התקופה שבה אנחנו עדיין יכולים ליהנות משני עולמות - לקרוא את מגילת ישעיהו בהיכל הספר בירושלים ולכתוב הודעות בנות שלושה עד ארבעה סימנים הבודקות את מצב השינה (עֶרְה?). בכוחנו להציף ולהחיות ככל האפשר טקסטים מרבדים שונים של השפה, להלחין ולשיר אותם, לדוש בהם וללוש אותם. במילים אחרות, אנחנו עדיין יכולים לשלוח מסרון בשפת התנ"ך,

³⁰ לילך לחמן, "לא על דרך השירה אלא לפי כאב", באתר הארץ, 08/01/10

³¹ במאמר זה לא משולבות התייחסויות של משוררים שעברית איננה שפת אמם לעניין זה, כפי שכותבת אגי משעול הפונה לאמה בערוב ימיה "שפת אמך איננה שפת אמיי". ראו את סרטה של נורית אביב "משפה לשפה" (2004).

³² התרגומים לעברית נדרשים להתעדכן כל הזמן. לדוגמה: הספר *עליסה בארץ הפלאות* של לואיס קרול – תורגם ב-1927 על-ידי ל' סמן; ב-1951 על-ידי אהרון אמיר (עליסה הפכה לעליזה); ב-1989 על-ידי אוריאל אופק; ב-1997 (עליסה הפכה לאליס) על-ידי רנה ליטוין.

ומאחר שמדובר בקורפוס לא כל כך גדול, אפשר לטפל בכך שלא יהפוך להיות שפה זרה, כפי שטוענת יאירה אמית³³, ללמד אותו ולטפח אותו ללא העמדות פנים מיותרות. לחוששים, למתגעגעים ולמקוננים, אני מציעה לחשוב על "הנערה שקוראים לה עברית" כעל עליזה, אליסה או אליס בארץ הפלאות או בארץ המילים. ובמילותיו של ביאליק על היושבה בחלון: "בעיניכם היא פרוצה ובעיני היא ברה [...]".

ביבליוגרפיה

- אדף, שי (2002). *מה שחשבתי צל הוא הגוף האמיתי*. ירושלים: כתר.
- אדף, שי (2009). *אבני-לא*. תל-אביב: דביר.
- אורלנד, יי (תשמה). *כז שירים – נתן היה אומר*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלון, עי (2011). האם יש גבולות של עברית נכונה? פנים: *כתב-עת לתרבות, חברה וחינוך*, 54, 51-55.
- אפרת, מי (תשנו). "על היתר השירה והיתר השגרה". בתוך: בר-אשר מי (עורך) *מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים*, (עמ' 257-276). ירושלים: המרכז ללשונות היהודית ומוסד ביאליק.
- אפרת, מי (תשעא). *המילים המתבקשות – תחדישיו של יונתן רטוש*. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- בורוכובסקי בר אבא, אי (תשע). *העברית המדוברת: פרקים במחקרה ובדרכי הבעתה*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ביאליק, חיינ (תרצח). "גילוי וכיסוי", *כל כתבי חיינ ביאליק*. תל-אביב: דביר.
- ברוך, מי ופרוכטמן, מי (תשמ"ט). *השפה העברית שלנו*. תל-אביב: יסוד.
- גיליגן, קי (1995). *בקול שונה*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- דויטשר, גי (2006). *גלגולי לשון*. תל-אביב: חרגול ועם עובד.
- דויטשר, גי (2011). *בראי השפה*. תל-אביב: חרגול ועם עובד.
- הר-אבן, גי (1994). *אגדה חדשה*. תל-אביב: עם עובד.
- וולך, יי (1985). *צורות*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ולדן, צי (תשמה). שיבושים, שיפוצים וחידושים – שלוש תופעות מלשון הילדים כפי שנתגלו לי בעת הצצה בספרות הילדים, בתוך: מי ברוך ומי פרוכטמן (עורכות), *מחקרים בספרות ילדים* (עמ' 195-206). תל-אביב: אוצר המורה.
- ולדן, צי (תשנו). ניצני אוריינות, אוריינות ובוריינות, בתוך: ני פלד וצי ולדן (עורכות), *מדיבור לכתובה* (עמ' 263-281). ירושלים: הוצאת כרמל והמכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.
- ולדן, צי (2005א). מה אמרה הפרופסור למנכ"לית שהעברית היא סקסמניאקית או סקסיסטית? על המגדריות בלשון ובחינוך, בתוך: אי פלדי (עורך), *החינוך במבחן הזמן 2*. (עמ' 496-512). תל-אביב: רמות.
- ולדן, צי (2005ב). רב, רבית, רבת, רבה ורברבה. פנים: *כתב-עת לתרבות, חברה וחינוך*, 33, 77-84.
- ולדן, צי (2009). פרקי אבות על פרקי אימהות: בין שפת האם ושפת האב. פנים: *כתב-עת לתרבות, חברה וחינוך*, 47, 42-48, 50.
- ולדן, צי ודויטשר גי (2009). שפה עליונה, הארץ, 24 באפריל 2009, מאוחר מהמרשתת.
- זירעאל, שי (תשסב). (עורך). *תעודה יח: מדברים עברית*. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- כוזר, רי (2005). איך נוצרה העברית הישראלית, מאוחר מאתר הגדה השמאלית <http://hagada.org.il>
- מירקין, רי (תשעא). מילון חידושי רטוש, *לשוננו*, עג, 3-4, 513-522.
- נצר, ני (תשסח). *עברית בניגוס: דמותו של הסלנג העברי*. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- סומק, רי (1994). *בלאדי מרי*. אור-יהודה: כנרת זמורה ביתן.
- עוז, עי (1979). *באור התכלת העזה*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- עילם גינדין, תי (2011). *הטוב, הרע והעולם*. בן-שמן: מודן ומשרד הביטחון.
- פגיס, די (1976). *חידוש ומסורת בשירת-החול העברית: ספרד ואיטליה*. ירושלים: כתר.

³³ פרופי יאירה אמית שימשה כמפקחת המרכזת להוראת המקרא בחינוך הממלכתי, וכך התבטאה בפומבי.

- פגיס, די (1986). על סוד חתום: לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד. ירושלים: מאגנס.
- פגיס, די (1991). כל השירים. תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק.
- צוקרמן, ג' (2008). ישראלית שפה יפה. תל-אביב: עם עובד.
- רוזנבלום, ע' וטריגר, צ' (2007). ללא מילים: התרבות הישראלית בראי השפה. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- רטוש, י' (1941). חופה שחורה. תל אביב: מחברות לספרות.
- רטוש, י' (1982). ראשית הימים, פתיחות עבריות. תל אביב: הדר.
- שורצולד (רודריג), א' (1984). הלשון העברית כנושא בשירי ילדים, בתוך: מ' ברוך ומ' פרוכטמן (עורכות), מחקרים בספרות ילדים, 207-235. תל-אביב: אוצר המורה.
- שורצולד (רודריג), א' (2009). ישראלית שפה יפה: סקירה. כתב-עת אורנים, 2, 97-99.
- שמוש, א' (2011). התעלסות בפרהסיה עם השפה. פנים: כתב-עת לתרבות, חברה וחינוך, 54, 31-34.
- שריד, י' (2004). לשוחרי שפת עבר. הארץ 21.6.04. מאוחזר מן המרשתת:
http://www.irgun-hamorim.org.il/Library.aspx?cmd=atc_4857
- Spolsky, B. (1996). Conditions for language revitalization: A comparison of the cases of Hebrew and Maori. In: S. Wright (Ed.), *Language and the State: Revitalization and Revival in Israel and Eire* (pp. 5-50). Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Dekel N. (2010). *A matter of time: Tense, Mode and Aspect in spontaneous spoken Hebrew*. Lot, 251. Netherland: university of Amsterdam.
- Guiora, A.Z., Beit-Hallahmi, B., Fried R. & C. Yoder (1982). Language Environment and Gender Identity Attainment. *Language Learning*, 32, 2, pp. 289-304.
- Hagège, C. (2000). *Halte à la Mort des Langues*. Paris: Editions Odile Jacob.